

GINTAUTAS SLIESORIŪNAS

ORCID: 0000-0001-5516-4035

HISTORIOGRAFIA LITEWSKA O UKŁADZIE KIEJDAŃSKIM (1655 R.)

DOI: 10.15290/sp.2020.28.02

Abstrakt. W artykule podjęto próbę prześledzenia, jak kształtowały się i zmieniały w litewskiej historiografii oceny układu kiejdańskiego, zawartego 20 października 1655 r. między Wielkim Księstwem Litewskim i Szwecją, zrywającego dotychczasowe więzi unijne, łączące Litwę z Koroną Polską. W tekście zwrócono też uwagę na pierwsze oznaki kształtowania się łagodniejszych ocen działalności inicjatorów zawarcia tego układu ze strony Litwy, które można zaobserwować już na długo przed powstaniem historiografii tworzonej w języku litewskim.

Słowa kluczowe: historiografia litewska, układ kiejdański, unia kiejdańska, Janusz Radziwiłł, Wielkie Księstwo Litewskie, Potop (1655)

Abstract. The article aims to explore the changing perceptions of the Agreement of Kėdainiai within the Lithuanian historiography. The agreement, signed on 20 October 1655 between the Grand Duchy of Lithuania and the Swedish Empire, severed Lithuania's union with the Kingdom of Poland. The article also discusses the first examples of Lithuanian historiographers shining a more favorable light on the actions taken by the proposers of the agreement, long before historiography became an established discipline in the Lithuanian language.

Key words: Lithuanian historiography, Agreement of Kėdainiai, Union of Kėdainiai, Janusz Radziwiłł, Grand Duchy of Lithuania, The Deluge (1655)

Układ kiejdański, zwany także unią kiejdańską, był jednym z najbardziej kontrowersyjnych wydarzeń w czasach tak zwanego „Potopu”, kiedy w obliczu inwazji moskiewskiej i wkroczenia wojsk szwedzkich Rzeczpospolita Obojga Narodów znalazła się na krawędzi upadku. Układ został zawarty 20 października 1655 r. w imieniu Wielkiego Księstwa Litewskiego i Szwecji. Ze strony Litwy umowę podpisał hetman wielki litewski oraz wojewoda wileński Janusz Radziwiłł wraz ze skupioną wokół niego częścią litewskich dygnitarzy i szlachty. Króla Szwecji reprezentował Gustaw Magnus Gabriel De la Gardie, generał-gubernator szwedzkich Inflant i naczelny dowódca wojsk szwedzkich w tamtej prowincji. Na mocy układu Wielkie Księstwo zry-

wało unię z Koroną Polską i przechodziło pod zwierzchność króla szwedzkiego, którego uznawało również za wielkiego księcia litewskiego. Była to najpoważniejsza próba zerwania unii polsko-litewskiej przez cały okres jej trwania od czasu zawarcia unii lubelskiej w 1569 r.

Opisywane wydarzenia od zawsze budziły duże emocje w Polsce i na Litwie, także wśród badaczy historii. W polskiej i litewskiej historiografii powstały na tym tle duże różnice interpretacyjne. Polscy naukowcy konsekwentnie oceniali układ kiejdański bardzo krytycznie. Natomiast na Litwie ukształtowała się tradycja, by postrzegać to wydarzenie z dużą łagodnością i wyrozumiałością, a nawet pozytywnie¹. W niniejszym artykule została podjęta próba prześledzenia, jak kształtowały się i z czasem zmieniały oceny układu kiejdańskiego w litewskiej historiografii. Starano się przy tym pokazać zasadnicze zmiany w opisie wydarzeń, w tym pojawianie się bardziej stonowanych ocen działalności litewskich inicjatorów powstania tego układu. Trzeba od razu zaznaczyć, że takie oceny można było zaobserwować dużo wcześniej, nim powstała historiografia litewska, tworzona w języku litewskim².

Należy stwierdzić, że historiografia, tworzona w języku litewskim, datuje się od XIX w. i opiera się w dużej mierze na pracach wcześniejszych, tworzonych po polsku i po łacinie – zarówno w samej Polsce, jak i na Litwie. Ocena zbliżenia Radziwiłłów ze Szwecją w czasach potopu nie stanowiła wyjątku. Historycy, którzy pisali o Litwie w tych czasach, musieli zmierzyć się z długą tradycją potępiania Janusza i Bogusława Radziwiłłów, zapoczątkowaną już w drugiej połowie XVII w. przez ówczesnych rywali Radziwiłłów, a także przez autorów pierwszych dzieł historycznych i literackich, sławiących wyzwolenie kraju od szwedzkiego najeźdźcy, a przy okazji potępiających, trochę wybiórczo, tych, którzy w 1655 r. opowiedzieli się po stronie szwedzkiego króla. Spośród pierwszych auto-

-
- 1 Najważniejsza praca, gdzie szeroko została przedstawiona historiografia układu kiejdańskiego, obszernie uwzględniająca też dzieła litewskich autorów, również tych, którzy nie byli zawodowymi historykami: A. Tyla, *Kėdainių sutarties vertinimas XVII a. – 1940 m. istoriografijoje*, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, 1984, t. 2 (87), s. 59–73. Wiele kwestii zasygnalizowanych w tym tekście wymaga jednakże rozwinięcia lub uzupełnienia.
  - 2 Intencją autora niniejszego artykułu była próba przedstawienia stanowiska historiografii litewskiej na kwestie związane z układem kiejdańskim również po 1940 r., o czym nie było mowy we wzmiankowanym artykule A. Tyli. Starano się też nieco szerzej przedstawić interpretacje z lat 1900–1940, a także uzupełnić informacje o pierwszych próbach łagodniejszego traktowania polityki Janusza i Bogusława Radziwiłłów, podjętych przez autorów XVII–XVIII w., a także pokazać inspiracje, pochodzące od zainteresowanych rodów magnackich.

rów, których opinie zaważyły na stosunku opinii publicznej, jak i na interpretacjach badaczy historii, na szczególne wyróżnienie zasługują Wespazjan Hieronim Kochowski i Wawrzyniec Jan Rudawski. Kochowski (1633–1700)³, wybitny poeta, żołnierz, aktywny w życiu publicznym małopolski szlachcic, wywarł duży wpływ na opinię społeczną i pamięć historyczną w krajach, które w XVII w. stanowiły Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Natomiast na historiografię szczególnie mocno oddziaływała bezlitośnie krytykująca Radziwiłłów praca Rudawskiego (1617–1674)⁴, kanonika warmińskiego. Ten ostatni pod koniec 1655 r. opuścił niebezpieczną wówczas Warmię i, podobno już w 1656 r., udał się „w kraje habsburskie”, gdzie przebywał aż do śmierci. Wydał tam szereg utworów łacińskich, a będąc na Morawach, napisał swoje najsłynniejsze dzieło, które, choć ukończone we wrześniu 1660 r., długo pozostawało w rękopisie⁵. Wielka popularność tego tekstu nadeszła później, kiedy w 1755 r. został on wydany drukiem w Lipsku przez Wawrzyńca Mitzler de Kolofa⁶. Jeszcze większą popularność i dostępność dla szerokiego grona czytelników i badaczy historii praca zdobyła w 1855 r., po opublikowaniu przez Włodzimierza Spasowicza jej polskiego przekładu⁷.

Późniejsza historiografia długo powtarzała, a potem próbowała krytycznie sprostować lub wyjaśnić cały szereg zarzutów, które Rudawski sformułował pod adresem Radziwiłłów, zwłaszcza Janusza. Wspomniana lista była długa i sprowadzała się do tego, że magnat: zerwał sejm warszawski, po czym nastąpiła klęska wojska koronnego pod Batohem w 1652 r.; ubiegając się w Warszawie o buławę wielką stracił Smoleńsk w 1654 r.; „sprze-

³ [W. Kochowski], *Annalium Poloniae climacter secundus. Bella Sueticum, Transiyluanicum, Mashoviticum, aliasque res gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 inclusine continens. Scriptore Vespasiano a Kochowski*, Cracoviae 1688. Dopiero w 1966 r. ukazał się nieco skrócony przekład na język polski: W. Kochowski, *Lata Potopu 1655–1657*, wyb. i przeł. L. Kukulski, wstęp J. Krzyżanowski, posł., indeks i przypisy A. Kersten, Warszawa 1966.

⁴ A. Szorc, *Rudawski Wawrzyniec Jan*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, z. 4 (135), Wrocław–Warszawa 1991, s. 600–601.

⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. BN II 3089, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro Poloniarum Sueciaeque rege ab Anno 1648 usque ad annum 1660*.

⁶ W. J. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV. ad pacem Olivensem usque, libri IX, seu Annales regnante Joanne Casimiro, Poloniarum Sueciaeque rege, ab anno 1648 usque ad anno 1660*, Varsaviae et Lipsiae 1755.

⁷ W. J. Rudawski, *Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego*, t. 1, przeł. W. Spasowski, Petersburg–Mohylew 1855; *idem*, *Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, t. 2, przeł. W. Spasowski, Petersburg–Mohylew 1855.

dał” Moskwie Mohylew; zamiast bronić stolicy Litwy, złupił miasto, zanim podeszło wojsko moskiewskie, a potem zostawił Moskalom Wilno nie broniąc go, mimo że mógł to zrobić; po „dobrowolnej ucieczce swoich chorągwi całą Litwę oddał w ręce Rosjan”; zamiast przejmować się tragicznym losem niszczonej przez Moskali stolicy Litwy „Radziwiłł tymczasem przypatrywał się tak pięknemu widokowi”; a to wszystko po to, by zrealizować „z wolna obmyślany plan do skutku, zmuszając całą Litwę do oddania się w ręce Szwedom”⁸.

Poglądy, że ambicja i buta Janusza Radziwiłła zaszkodziła krajowi, że nieudolnie dowodził on obroną Litwy przed nacierającymi wojskami moskiewskimi, że chaotyczna oraz nieskuteczna próba obrony Wilna ocierała się o zdradę i że magnat już od dawna planował poddanie Litwy pod protekcję Szwecji, mocno zakorzeniły się w historiografii i pamięci historycznej. Niestety, to samo trzeba powiedzieć i o oczywistych błędach faktograficznych w pracy Rudawskiego. Najważniejszym z nich było pomylenie wstępnego aktu poddania się Litwy pod protekcję szwedzką, podpisanego przez Litwinów 17 sierpnia 1655 r. pod Jaśwojniami, niedaleko Kiejdan, z rzeczywistym układem o protekcji szwedzkiej, zawartym w Kiejdanach 20 października 1655 r. W dodatku Rudawski błędnie podał datę pierwszego układu – jako 18 sierpnia⁹, co też wielokroć było później powtarzane przez historyków. W interpretacji Rudawskiego Radziwiłł jeszcze przed 18 sierpnia uwięził hetmana polnego i podskarbiego litewskiego Wincentego Aleksandra Gosiewskiego i kilku innych wiernych królowi dygnitarzy litewskich. Wszystko miało służyć temu, aby złamać opór i zmusić szlachtę do poddania się Szwedom. Tak zaczęła powstawać legenda oddanego królowi i Ojczyźnie Gosiewskiego, którego „wierność [...] kajdanami została skarana”¹⁰, pomimo że hetman polny też podpisał akt 17 sierpnia pod Jaśwojniami bez specjalnych oporów i protestów. Fakt, że Gosiewski znalazł się wśród sygnatariuszy „aktu poddania się Litwy”, Rudawski tłumaczył naciskiem Radziwiłła i powiązał z uwolnieniem hetmana polnego z radziwiłłowskiego więzienia na mocy listu Magnusa De la Gardie, wystawionego 21 października. Uwolniony Gosiewski miał iść „za chorągwiami Króla Szwedzkiego, bardziej do cienia,

⁸ W. J. Rudawski, *Historia Polski...*, t. 2, s. 2.

⁹ *Ibidem*, s. 3–4 (skrót tekstu układu), 45–51 (tłumaczenie pełnego tekstu układu).

¹⁰ „Wierność tedy hetmana Gosiewskiego została kajdanami skarana, lecz stałość jego niewzruszona sprawiła, że nie tylko nie stracił na sławie, owszem tem straszniejszy dla nieprzyjaciół, szczególnie dla Radziwiłła, i tem bardziej poważny został przez Magnusa Gabriela de la Gardie” (*Ibidem*, s. 2–3).

niż do człeka podobny”¹¹. Rudawskiemu wyraźnie umknęło, że Gosiewskiego uwolniono zaraz po podpisaniu zasadniczego układu w Kiejdanach 20 października 1655 r., zawartego już na warunkach szwedzkich, znacząco różniących się od tych, które zapisano we wstępnym układzie z 17 sierpnia. Na kształt sierpniowego układu duży wpływ miało stanowisko Janusza Radziwiłła. Uwalniając Gosiewskiego Magnus De la Gardie szukał sposobu, by osłabić pozycję potężnego magnata, zmuszonego przed 20 października na daleko idące ustępstwa. Utożsamianie wstępnego, odrzuconego przez Szwedów aktu z 17 sierpnia z „aktem unii kiejdańskiej”, czyli tym podpisanym w Kiejdanach 20 października już na warunkach podyktowanych przez Szwedów, doprowadziło do sytuacji, że bardzo długo, również na Litwie, treść „unii kiejdańskiej” była znana historykom przede wszystkim w tej pierwotnej wersji. Wersji, którą można uznać za modyfikację szwedzkich propozycji dokonaną przez Janusza Radziwiłła i jego stronników. Należy wymienić tu kilka zasadniczych punktów umowy z 17 sierpnia, błędnie podanej przez Rudawskiego jako kiejdański „akt poddania się Litwy Szwedom”.

A mianowicie:

1. Łącznie wojować przeciw wspólnym nieprzyjaciołom, wyjąwszy Króla i Koronę Szwedzką; 4. Król Szwedzki odzyska utracone w tej wojnie prowincje, miasta, zamki, i powróci je właściwym panom; 5. Swoboda wyznania zostanie nienaruszoną...; 6. W Księstwo Litewskie nie będzie do Szwecji wcielone, lecz naród szwedzki z litewskim, Senat z Senatem i szlachta z szlachtą porównani będą; 7. Swoboda głosu na sejmie nikomu nie będzie odjęta; 8. Najjaśniejszy Król Szwedzki się postara, ażeby wojska moskiewskie ustąpiły z granic Litwy i więcej w niej nie broiły¹².

Tak właśnie na długo został utrwalony pogląd, że Janusz Radziwiłł ze swoimi zwolennikami zerwał unię z Polską i połączył Litwę ze Szwecją na podobnych warunkach, jakie wcześniej, od unii lubelskiej, łączyły Litwę z Polską. Poszczególne zapisy sugerowały, że Radziwiłł dostał gwarancję zachowania swobody wyznania, ale też obietnicę, że król szwedzki nie będzie chciał wykorzystać Litwy i Litwinów do walki z Polską i królem Janem Kazimierzem, a także wesprze Litwę w odzyskiwaniu zajętych przez Moskwę ziem, a majątki szlacheckie na tych terenach zwróci prawowitym właścicielom. W skrócie, Litwa miała dostać wsparcie w wojnie z Moskwą w zamian za zawarcie unii ze Szwecją na warunkach, jakie dotąd łączyły ją z Polską.

¹¹ *Ibidem*, s. 51–52.

¹² *Ibidem*, s. 3–4.

Dla mieszkańców XVII-wiecznej Rzeczypospolitej, takich jak Rudawski, zerwanie unii było najwyższą zbrodnią i warunki układu Litwy ze Szwecją już nie miały tu istotnego znaczenia. Lecz na przełomie XIX i XX w., kiedy w społeczeństwie litewskim zmienił się stosunek do dziejów politycznego związku Litwy z Polską, tak interpretowany, jak wskazano wyżej, układ kiejdański mógł już być postrzegany jako niewykorzystana alternatywa. W opinii wielu mógł nawet uchodzić za pozytywną propozycję, utraconą szansę w dziejach Litwy. Choć takie poglądy upowszechniły się dopiero na początku XX w., próby łagodniejszej oceny zwrotu Radziwiłłów ku Szwecji oraz samego układu kiejdańskiego z 1655 r. można spotkać już we wcześniejszych pracach, pisanych jeszcze w czasach istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego. One też w pewnym stopniu przyczyniły się do kształtowania się poglądów historiografii litewskiej na układ kiejdański i ocenę polityki Radziwiłłów.

Te łagodniejsze oceny już od drugiej połowy XVII w. powstawały z dwóch zasadniczych przyczyn. Krytykę Janusza i Bogusława Radziwiłłów próbowano złagodzić już choćby tylko dlatego, aby bronić dobrej pamięci Domu Radziwiłłów. Po drugie – próbowano bronić rodzimego środowiska protestanckiego przed zarzutami zdrady i kolaboracji z luterancką Szwecją. Chronologicznie pierwsza (pierwsza w ogóle o wydarzeniach z roku 1655 na Litwie) była praca broniąca birżańskich Radziwiłłów, której autorem okazał się być utalentowany klient Bogusława Radziwiłła Samuel Przypkowski. Jego książka ukazała się drukiem już na przełomie 1658 i 1659 r. w Królewcu¹³.

---

¹³ *Apologia pro illustrissimo ac celsissimo principe Janussio duce Radivilio Sacri Romani imperii principe duce Birsarum et Dubincarum etc. Quondam palatino Vilnensi et exercitum Magni Ducatus Lithvaniae supremo generali* [b.m. i d.w.]. Przypkowski był dobrze poinformowany o działalności Janusza Radziwiłła w 1655 r. Autor ten nie miał problemów z rozróżnieniem aktów z 17 sierpnia i 20 października, aczkolwiek dokładnie nie zastanawiał się nad charakteryzowaniem tych dokumentów oraz nie podał dat. Również słynny niemiecki historyk, pracujący dla króla Szwecji – Samuel Pufendorf, nie popełnił błędu Rudawskiego, podał dokładną datę ostatecznego układu kiejdańskiego (10 października, Pufendorf, jako luteranin, stosował kalendarz juliański). Jednak jego ustalenia w kwestii układu kiejdańskiego nie wywarły większego wpływu na polską historiografię, nie sprostowano również datowania i nadal powszechnie mylono akty z 17 sierpnia i 20 października. Zob.: S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo, Sueciae rege, gestis commentariorum libri septem*, Norimbergae 1696, p. 85–86 (II wydanie – Norimbergae 1729, s. 83–86). Warto też zwrócić uwagę, że już Pufendorf widział związek pomiędzy zajęciem Kowna przez wojska moskiewskie, a wstępnym układem o szwedzką protekcję (Pufendorf podał przy tym niedokładną datę – 15 sierpnia), *ibidem*, s. 84.

Próby złagodzenia krytycznej oceny Janusza i Bogusława Radziwiłłów bywały i mniej oczywiste. Tu można posłużyć się przykładem z lat czterdziestych XVIII w., pochodzącym od odwiecznych konkurentów Radziwiłłów, a mianowicie – od Sapiechów. Przy okazji dobrze ukazuje to mechanizmy wpływania magnackich „Domów” na ewentualne krytyczne publikacje, dotyczące historii tych rodów. Mianowicie, w 1742 r. ksiądz Kasper Niesiecki wydał część swojego herbarza, w której znalazły się nazwiska osób na literę „R”. W kolejnym, trzecim tomie, można było oczekiwać opisu historii Sapiechów. W tej sytuacji Sapiehowie postanowili nie pozostać biernymi obserwatorami i „pomóc” autorowi herbarza. Sapiehowie w XVIII w. mieli podobny problem, co i Radziwiłłowie – przodków, którzy mieli w swoich biografjach zdradę króla i okres współpracy ze Szwedami. Tyle, że w ich przypadku było to jeszcze świeżym wspomnieniem z okresu wielkiej wojny północnej (1700–1721). Inicjatywę, aby wpłynąć na Niesieckiego, podjął koadiutor i referendarz duchowny Wielkiego Księstwa Litewskiego Józef Stanisław Sapieha. On to energicznie naciskał na kanclerza litewskiego Jana Fryderyka Sapiechę, aby ten „porozmawiał” z księdzem Niesieckim. Argumentował, że nie wolno pozwolić na szkalowanie dobrego imienia Domu Sapieżyńskiego. Podkreślał, że w różnych książkach, na przykład w dodatkach („addycjach”) do *Geografii* Neblota, napisanych przez scholastyka krakowskiego i pisarza wielkiego koronnego Władysława Antoniego Łubieńskiego, Sapiehowie zostali opisani bardzo krytycznie, a Janusz i Bogusław Radziwiłłowie – nieco powściągliwiej. Kanclerza Sapiechę miał też zmobilizować do działania pozytywny przykład Józefa Stanisława Sapiehy, który, jak sam podkreślał – „wielkim swoim wysiłkiem i kosztem” przekonał Ojców Pijarów do usunięcia z *Volumina legum* już załączonego do tej edycji praw Rzeczypospolitej polsko-litewskiej *Postanowienia olkienickiego* – uchwały antysapieżyńskiej szlachty, tak zwanych litewskich republikantów, z 24 listopada 1700 r., podjętą tuż po zwycięskiej dla antysapieżyńskiego obozu bitwy pod Olkienikami (18 listopada 1700 r.). Wracając do Niesieckiego, koadiutor zapewniał kanclerza, że „tego Authora łatwo uda się nakłonić”, skoro już on „Xiążętom Ichmm. Radziwiłłom bardzo się piękno przysłużył”, m.in. tym, że „Janusza i Bogusława Xiążąt Radziwiłłów do Szwedów adherencyą głątkim terminem pokrył”¹⁴. Podsumowując ten wątek można powiedzieć, że Ra-

¹⁴ J. S. Sapieha do J. F. Sapiehy, w Wysokim 8 lipca 1742, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskią biblioteka, Rankraščių skyrius, fondas 139, byla 4087, k. 33–34: „Dosyć iuż dla nas mortyfikacyi tymi czasy, że nawet olkienickie laudum in Volumine Legum niesłusznie ochrzczono pro sancite całej Rzeczypospolitej, co obscit factantia verbo, moim kosztem y staraniem ex parte poprawiono”. Zakulisowe działania, zmierzające do usunięcia laudum olkienickiego z *Volumina Legum*, już wydanego przez O.O. Pijarów, Sapiehowie, przede

dziwiłłowie dbali o swój wizerunek zapisany w książkach historycznych i genealogicznych, próbując wywierać wpływ na ich autorów, często z pozytywnym dla siebie skutkiem. Za przykładem Radziwiłłów to samo próbowali robić i Sapiehowie, starając się usprawiedliwiać i wybielać Kazimierza Jana i Benedykta Pawła Sapiehów.

W XIX w. pod bezpośrednim wpływem Radziwiłłów ukazała się przychylna wobec Janusza Radziwiłła książka Edwarda Kotłubaja (1822–1879)¹⁵. Najważniejsze, broniące protestantów dzieło ukazało się w Wielkiej Brytanii¹⁶. Jego autorem był Walerian Krasieński (1795–1855), który polemizował z Józefem Łukaszewiczem (1799–1873) i jego krytyczną wobec protestantów i birzańskich Radziwiłłów książką, wydaną w roku 1835¹⁷.

Na takim tle w piątej dekadzie XIX w. sformułowano w pracach i liściach autorów piszących po litewsku pierwsze oceny dotyczące działań Janusza Radziwiłła w czasach potopu. Przyszły biskup żmudzki Motiejus Valančius (Maciej Wołonczewski) w swojej historii biskupstwa żmudzkiego, wydanej po litewsku w 1848 r. w Wilnie, siłą rzeczy nie mógł pominąć osoby biskupa żmudzkiego Piotra Parczewskiego, sygnatariusza układu kiejdańskiego z 20 października 1655 r. Wołonczewski w ogóle nie skrytykował Parczewskiego. Natomiast bardzo ciepło pisał o postanowieniu biskupa, który zdecydował się zostać w swojej diecezji w tych ciężkich czasach, mimo że mógł za przykładem innych szukać schronienia za granicą. Samą okupację szwedzką Wołonczewski opisał bardzo krytycznie, wspominał o zabiciu przez Szwedów brata biskupa żmudzkiego¹⁸.

---

wszystkim koadiutor Józef Stanisław, rozpoczęli w 1740 r. Zob.: J. S. Sapieha do J. F. Sapiehy, 6 marca 1740, *ibidem*, k. 330–331: „widząc tak wielką dla Domu naszego niewdzięczność, która niepodobna aby nie była dla każdego z nas nader semibilis, bo czy to nie ważny drukowania pruritus, czy też animus laedendi uczynił, że Olkienicką Pharsalią in Volumen Legum inserowali [...] trzeba było w tak delikatnej materii bydz ostrożniejszym [...] należy nie rozgłaszać ale tłumić przykłady, które łatwo mogą wzruszyć tranquillitatem publicam i każdego z Honoru i Fortuny privata autoritate złupić pod zwyczajnym pretextem boni publici, co że uczyniła olkienicka tragedia zna teraz świat cały y Oycyzna nasza; ale naybarziesy powinni byli ci compileres Legum pilnując swojej Proffessyi [...], to tylko cum Volumina Legum drukować, co miało approbacją od całej Rzpłtey [...]. ... z tym wszystkim trzeba całemu Domowi Naszemu myśleć o sposobach y starać się iak naylepiey”.

¹⁵ E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno–Witebsk 1859. O okolicznościach zawarcia układu w Kiejdanach, opierając się na ustaleniach Rudawskiego, autor pisze na s. 200–212.

¹⁶ W. Krasieński, *Historical sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland*, vol. 2, London 1840, s. 276.

¹⁷ J. Łukaszewicz, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań 1835, s. 227; *idem*, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, Poznań 1842, s. 253–254.

¹⁸ M. Valančius, *Žemaičių vyskupystė* [Vilnius 1848], [w:] *idem*, *Raštai*, t. 2, Vilnius 1972, s. 130–131.

Mniej więcej w tym samym czasie inny prekursor litewskiej historiografii – Simonas Daukantas (Szymon Dowkont), w swoich listach, pisanych do prezesa towarzystwa archeograficznego Eustachego Tyszkiewicza, scharakteryzował Janusza Radziwiłła co prawda jako zdrajcę, jednak mając na myśli nie układ kiejdański, lecz nieudolną obronę Wilna przed nacierającymi Moskalami. Tu Daukantas opierał się na herbarzu Wojciecha Kojałłowicza, który bardzo cenił i zamierzał wydać drukiem.

Jak więc widać, w połowie XIX w. działacze litewskiego ruchu narodowo-kulturalnego nie mieli sprecyzowanego poglądu na temat układu kiejdańskiego, a Janusz Radziwiłł był dla nich postacią raczej negatywną.

Pierwszy znany przykład pozytywnej oceny układu kiejdańskiego w litewskich pracach historycznych pochodzi dopiero z 1906 r. Mowa tu o trzecim wydaniu podręcznika do domowego nauczania historii Litwy, napisanego przez księdza, późniejszego monsiniora i znanego poetę Jonasa Mačiulisa (Maironisa)¹⁹, które wydrukowano w Petersburgu. Pierwsze dwa wydania tej publikacji ukazały się w Prusach pod pseudonimami (w 1886 i w 1891 r.²⁰) jeszcze w okresie obowiązywania na Litwie carskiego zakazu wydawania i używania litewskich książek, przygotowanych z wykorzystaniem tradycyjnego łacińskiego alfabetu²¹. Książka Maironisa była przeznaczona dla tajnego domowego nauczania dzieci historii Litwy oraz dla samokształcenia osób dorosłych. W pierwszych – XIX-wiecznych – wydaniach był wspominany tylko najazd szwedzki na Żmudź i zachodnią Litwę. W trzecim wydaniu pisano już i o roli Janusza Radziwiłła w zawarciu układu ze Szwedami. Niewątpliwy atut w ocenie układu kiejdańskiego, zdaniem Maironisa, polegał na tym, że ewentualny sukces tego zwrotu w dziejach Litwy mógł zahamować i odwrócić proces polonizacji litewskiego społeczeństwa. Widać tu wyraźnie, jak jeden z najważniejszych problemów życia społecznego Litwy z przełomu XIX i XX w. zaczął wywierać wpływ także na historiografię, dotyczącą dziejów wczesnonowożytnych.

Nieco później (w 1911 r.) wydany został podręcznik historii Litwy²², którego autorem był ksiądz Antanas Alekna. Autor wspominał tam tylko o wojnach z Moskwą i Szwecją, a układ kiejdański pominął milczeniem. W następnych uzupełnionych wydaniach (1918, 1919, 1923) Alekna układ kiejdański

¹⁹ Maironis, *Lietuvos istorija. Su kunigaikščių paveikslais ir žemėlapiu. Trečią kartą atspausta ir pataisyta*, Petropilis 1906, s. 193.

²⁰ S. Zantrykas [M. Mačiulis-Maironis], *Apsakymai apie Lietuvos praeigą*, Tilžė 1891, s. 165.

²¹ Zakaz tradycyjnego litewskiego druku obowiązywał w latach 1865–1904.

²² A. Alekna, *Lietuvos istorija*, Kaunas 1911, s. 73.

już uwzględnił, lecz niczego pozytywnego w nim nie dostrzegł²³. Sam ksiądz kanonik jest znany przede wszystkim jako historyk Kościoła na Litwie²⁴, profesor seminarium duchownego w Kownie i uniwersytetu kowieńskiego.

Pozytywna ocena układu kiejdańskiego formę tezy historiograficznej, a nie zdawkowego zdania, uzyskała w historiografii litewskiej dopiero w trzeciej dekadzie XX w., już po odzyskaniu przez Litwę niepodległości i w okolicznościach ostrego politycznego sporu z Polską o przynależność państwową Wilna.

Autorem pierwszej tego typu pracy był Paweł Gronskij / Павел Павлович Гронский / Povilas Gronskis²⁵ (1883–1937). Był on rosyjskim prawnikiem, po przewrocie bolszewickim w 1917 r. popierał walczących z komunistami generała Antona Denikina i barona Piotra Wrangla. Już będąc w Paryżu od tego ostatniego dostał w 1920 r. propozycję reprezentowania rządu Wrangla na Litwie, jednak nie objął tej funkcji. Następnie wyjechał do Kowna i w latach 1923–1927 pracował na uniwersytecie jako profesor prawa. Tym samym stał się jednym z pierwszych z dosyć licznej grupy emigracyjnych rosyjskich naukowców – prawników, historyków prawa (Iwan Lappo / Иван Иванович Лаппо), filozofów (Lew Karsawin / Лев Платонович Карсавин) i innych badaczy, którzy przyczynili się do rozwoju nauki na kowieńskim uniwersytecie. Przy okazji wywierali oni pewien wpływ na postrzeganie w tamtejszym ośrodku akademickim dziejów Litwy w okresie jej unii z Koroną Polską. Po powrocie do Paryża Gronskij opublikował, tym razem już po francusku, swoją pracę o układzie kiejdańskim, w której, opierając się na błędnej wersji Rudawskiego, zamieścił tekst wstępnego układu, podpisanego pod Jaśwojniami, nazywając go układem kiejdańskim i traktując jako podstawową wersję oraz błędnie datując na 18 sierpnia 1655 r.²⁶

Główne tezy Gronskiego przejął i powtórzył w swojej popularnej monografii o historii Kiejdan Pelikšas Šinkūnas (1891–1970)²⁷. Jego książka zajmuje

²³ A. Alekna, *Lietuvos istorija*. Antroji pataisytoji ir padidintoji laida, Kaunas 1918, s. 107; *idem*, *Lietuvos istorija*. Praplatintoji laida. Kaunas 1919, s. 198; *idem*, *Lietuvos istorija*. Antra praplatintoji laida, Tilžė 1923, s. 173. Por. też: A. Tyla, *Kėdainių sutarties...*, s. 67–68, 72.

²⁴ A. Alekna, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*, Kaunas 1926.

²⁵ P. Gronskij, *Instrumentum Lithuanicae deditiois Anno 1655 die 18 Augusti*, Tauta ir žodis, 1924, t. 2, s. 81–97. Do tego artykułu dołączony tekst ugody pod Jaśwojniami nie jest uwzględniony w wykazie edycji tegoż układu, zamieszczonym w najnowszej edycji, opracowanej przez H. Lulewicza: *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowania królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 276.

²⁶ P. Gronski, *Le traité Litvano-Suédois de Keidany (18 Août 1655)*, „Revue Historique”, 159, 1928, s. 291–304. Tekst ugody na s. 300–304.

²⁷ P. Šinkūnas, *Kėdainių miesto istorija*, Kaunas 1928, s. 12–13, 56–59, 91–96.

szczególne miejsce w historiografii układu kiejdańskiego z tego powodu, że Šinkūnas zamieścił w niej tłumaczenie układu pod Jaśwojniami, w tej wersji, którą w swoich pracach opublikowali Rudawski i Gronskij. W ten sposób do litewskiej historiografii, tworzonej w języku litewskim, został przeniesiony błąd, powtarzany przez 250 lat w polskiej historiografii, w której mylono dwa różne układy – wstępny, zawarty pod Jaśwojniami z 17 (a nie z 18) sierpnia i ten ostateczny, podpisany w Kiejdanach 20 października. Co więcej, niejednokrotnie treść pierwszego układu, przez Szwedów niezaakceptowanego, traktowano jako ostateczny i podstawowy, niekiedy nawet błędnie wskazując jako poprawną datę tego drugiego, czyli 20 października 1655 r.

Takim sposobem opinia publiczna na Litwie w czasach międzywojennych poznała układ kiejdański w jego wstępnej, z litewskiej perspektywy korzystniejszej, ale przez Szwedów niezaakceptowanej wersji. Przez kilka dziesięcioleci ta właśnie edycja układu była dostępna dla szerokiego kręgu litewskich czytelników, korzystali z niej również historycy. Trzeba zarazem dodać, że Šinkūnas nie był zawodowym historykiem. Pracował jako nauczyciel, był też autorem podręczników, ale z zakresu geografii. W 1940 r. został wykładowcą geografii na uniwersytecie wileńskim.

Interpretacja Gronskiego i tłumaczenie Šinkūnasa wywarły wpływ na późniejsze interpretacje historyków. Jedną z osób piszących na ten temat była Vanda Daugirdaitė-Sruogienė (1899–1997), która po studiach historycznych w Niemczech i w Kownie pracowała jako nauczyciel historii w gimnazjach i zastąpiła jako autorka popularnych podręczników historii. Przejęła ona wspomnianą interpretację²⁸. Już później, będąc na emigracji w Stanach Zjednoczonych w wydanej historii Litwy oceniła „unię kiejdańską” wprawdzie z pewnym dystansem, lecz pozytywnie. Podkreśliła, że Janusz Radziwiłł starał się ratować kraj w obliczu najazdu wrogów, gdy król i Polska nie byli w stanie udzielić pomocy, a monarcha na domiar złego opuścił kraj. W takich okolicznościach, „wreszcie nadeszła pora zerwać więzi polityczne, łączące Litwę z Polską”, co stało się w Kiejdanach 20 października 1655 r. Sama treść „unii” w przekazie Daugirdaitė-Sruogienė wskazuje jednak, że autorka oparła się na wstępnym układzie w Jaśwojniach. W dodatku badaczka sugerowała, że Litwa miała wejść w unię ze Szwecją na warunkach zbliżonych do tych, które wcześniej łączyły ją z Polską. Rzekomo miała też pozostać neutralna wobec wojny Karola X Gustawa z Polską i Janem Kazimierzem. Litwa miała również otrzymać od Szwecji wsparcie w wojnie z Moskwą, Szwedzi rzekomo zobowiązali się zrekompensować straty materialne, ponie-

²⁸ V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija. Vadovėlis gimnazijoms*, Kaunas 1935, s. 128–129.

sione przez Litwę, Karol X Gustaw miał być uznany za wielkiego księcia Litwy, i to dopiero po zakończeniu wojny, a ustroj wewnętrzny Litwy miał pozostać nienaruszony²⁹.

Ten sam pogląd znalazł odzwierciedlenie w pracach słynnego historyka ustroju Konstantinasa Aviżonisa (1909–1969). Co prawda, przedstawił on taką interpretację tylko w swoich wykładach dla studentów kowieńskiego uniwersytetu, ale zostały one wydane drukiem w Rzymie w 1982 r., już po śmierci badacza. Autor oceniał, że sojusz ze Szwecją był wymuszony przez beznadziejną sytuację Litwy w obliczu wojny z Moskwą i wiązał się z faktem wkroczenia wojsk szwedzkich. Nowy sojusz miał być przy tym ustanowiony „na takich samych zasadach, jakimi dotychczas Litwa była połączona z Polską”³⁰.

Opisywany okres, w którym ocena układu kiejdańskiego w historiografii litewskiej wyraźnie ewoluowała, zamyka wydana w 1936 r. *Historia Litwy*. Była to praca przeznaczona dla studentów uniwersytetów i innych uczelni wyższych. Rozdział obejmujący lata 1569–1795 napisał Adolfas Šapoka, który był również redaktorem całej książki. Trzeba wyjaśnić, że jego rola jako redaktora, różniła się od tej, którą zwykle przypisuje się osobom pełniącym tę funkcję. Spośród pięciu autorów Šapoka był bowiem jedynym, który w chwili wydania książki jeszcze nie posiadał stopnia doktorskiego. A więc to była raczej funkcja postrzegana jako techniczna. Pisząc o układzie kiejdańskim (Šapoka nie stosował określenia „unija”, tylko „sutartis”, co oznacza „umowa”, „traktat” lub „układ”) autor podkreślał, że Janusz i Bogusław Radziwiłłowie razem z biskupem wileńskim zwrócili się do Szwecji z propozycją zawarcia sojuszu w sytuacji ekstremalnej. Šapoka dowodził, że Litwa była pozostawiona swojemu losowi, nie mogła spodziewać się żadnego wsparcia ani od króla, ani od Polski. Po zajęciu przez Moskwę Wilna większość panów puciekiała i odpowiedzialność za ratowanie Litwy spoczęła właściwie wyłącznie na barkach Janusza Radziwiłła. On i wezwana przez niego szlachta w Kiejdanach zawarli więc układ ze Szwecją, na mocy którego Litwa zrywała unię z Polską, a zawierała taki sam związek ze Szwecją³¹. Jak widać, i tu została powtórzona niewłaściwa interpretacja układu kiejdańskiego. Co prawda, Šapoka podkreślił, że Szwecja nie traktowała tego układu poważnie, Karol X Gustaw

²⁹ V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija. Lietuva amžių sukūry*, Chicago 1956, s. 580–586; eadem, *Lietuvos istorija*, Chicago 1987 (reprint – Vilnius 1990), s. 181.

³⁰ K. Avižonis, *Lietuvos istorija XVII amžius*, [w:] K. Avižonis, *Rinktiniai raštai*, t. 3, red. A. Avižonienė, Roma 1982, s. 145.

³¹ *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas 1936 (reprint – Vilnius 1989), s. 327–328.

nie wyraził jasno swojej akceptacji, a żołnierze szwedzcy zachowywali się na Litwie jak okupanci.

Reasumując, ocena układu kiejdańskiego w historiografii litewskiej w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. była następująca: układ został wymuszony przez nadzwyczajne i tragiczne dla Litwy okoliczności; król Jan Kazimierz ponosi odpowiedzialność za błędną i nieodpowiedzialną politykę oraz narażenie kraju na wojnę z dwoma potężnymi wrogami równocześnie; monarcha pozostawił Litwę na pastwę losu; układ kiejdański ocalił resztę Litwy od moskiewskiej okupacji; w razie sukcesu tego politycznego zwrotu w dziejach Litwy – powstania trwałego państwowego związku pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim a Szwecją, opartego na zasadach analogicznych lub zbliżonych do tych, na których była wcześniej zawarta unia polsko-litewska, perspektywa rozwoju Litwy mogła być korzystna. Należy też zauważyć, że historiografia litewska nie doszukiwała się przyczyn zbliżenia Radziwiłłów ze Szwecją w motywacjach religijnych, lub prywatnych.

Wspomniany już Šapoka także później zajmował się problematyką dziejów Litwy w XVII w. W swoich badaniach odnosił się m.in. do ustaleń Władysława Konopczyńskiego, starając się je zweryfikować. Co więcej, praca habilitacyjna młodego litewskiego historyka była poświęcona właśnie układowi kiejdańskiemu. Niestety, Šapoka zdążył wówczas opublikować tylko rzetelną recenzję pracy wydanej w Polsce³² i jeden artykuł³³, a sam rękopis rozprawy habilitacyjnej doczekał się druku dopiero w 1990 r.³⁴ W 2018 r. ukazało się kolejne wydanie tego opracowania, tym razem jako część trzeciego tomu dzieł historyka³⁵.

Šapoka ustalił, że układ z 17 sierpnia nie został zaakceptowany przez Szwedów, a pozytywne dla zachowania suwerenności Litwy fragmenty tego układu powstały z inicjatywy Janusza Radziwiłła. Jak się jednak okazało, nie odpowiadały one Szwedom. Ostateczna wersja układu (z 20 października) była, według litewskiego historyka, porażką Janusza Radziwiłła i znacząco ograniczała suwerenność Litwy. Tym niemniej samą próbę szukania wówczas sojuszu ze Szwecją i intencje magnata Šapoka oceniał pozytywnie. Swoje sta-

³² A. Šapoka, *Dėl prof. W. Konopczyńskio paskelbtųjų 1655 m. Kėdainių sutarties dokumentų*, Lietuvos praeitis, t. I, sąs. 1, Kaunas 1940, s. 303–313.

³³ A. Šapoka, *Jonušas Radvila ir Švedija*, „Židinys” 1939, nr 8–9, s. 214–229.

³⁴ A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, Vilnius 1990.

³⁵ A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, [w:] A. Šapoka, *Raštai*, t. 3, tekstus parengė R. Jurgaitis, A. Ragauskas, Vilnius, 2018, s. 365–557. Przy okazji warto zwrócić uwagę, że Šapoka, popularny dziś na Litwie historyk, napisał prawie wszystkie najważniejsze swoje prace pomiędzy 28. a 35. rokiem życia.

nowisko, tym razem w zwężłej formie, litewski historyk raz jeszcze przedstawił w 1957 r. w porządkującym artykule o układzie kiejdańskim. Został on zamieszczony w litewskiej encyklopedii, wydawanej w Stanach Zjednoczonych, w Bostonie³⁶.

Natomiast w samej Litwie, zaanektowanej przez Związek Sowiecki, dopiero w latach 1957–1958 ukazały się prace, w których była mowa o litewsko-szwedzkim sojuszu, traktowanym wówczas jako poddanie się części szlachty litewskiej Szwedom. W tym okresie wydano trzy wersje historii Litwy: czterotomową³⁷, jednotomową³⁸ i skróconą – pomyślaną jako pomoc dydaktyczna przeznaczona dla uczniów szkół średnich³⁹. Wszystkie książki noszą znamiona poststalinowskiej historiografii. Ówczesnym standardem była pozytywna ocena powstania Bohdana Chmielnickiego i danie racji stronie moskiewskiej w jej konflikcie z Rzeczpospolitą w latach 1654–1667. Wspomniana wojna była przy tym ukazywana jako zmagania mające na celu zjednoczenie Ukrainy i Białej Rusi z Rosją. W tych ujęciach historii Litwy zawarte były obce dla tradycyjnej litewskiej historiografii tezy, takie jak: pogląd o „niesprawiedliwej wojnie Litwy i Polski przeciwko Rosji i Ukrainie”⁴⁰, o walce chłopów litewskich, zainspirowanych powstaniem na Ukrainie przeciwko swoim panom, uzupełnioną w dodatku osobliwym stwierdzeniem, że szlachta litewska walczyła po jednej (niewłaściwej) stronie, a chłopstwo – po drugiej⁴¹.

W takim kontekście układ kiejdański nie mógł być oceniany inaczej niż jako zdrada podstawowych interesów Litwy przez zdesperowaną grupę magnatów i szlachty, pod przewodnictwem Janusza Radziwiłła⁴². Akcentowano rozkład obozu radziwiłłowskiego, zamieszanie wśród magnaterii i szlachty oraz powszechne rabunki i ucisk wojsk szwedzkich po zawarciu układu w Kiejdanach. Można dodać, że autorzy tych prac nie byli skłonni nazywać „zdradą” poddawania się Moskwie.

Pewien regres nastąpił przy tym w sferze wiedzy faktograficznej. Układ z 17 sierpnia (a raczej tekst pierwszego i wstępnego układu) znów zaczęto

³⁶ A. Šapoka, *Kėdainių sutartis*, [w:] *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, Boston 1957, s. 318–322.

³⁷ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1861 metų*, Vilnius 1957; t. 2: *Nuo 1861 iki 1917 metų*, Vilnius 1963; t. 3: *Nuo 1917 iki 1940 metų*, Vilnius 1965; t. 4: *1940–1958 metai*, Vilnius 1975.

³⁸ *Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, Vilnius 1958.

³⁹ J. Jurginis, *Lietuvos TSR istorija*, Kaunas 1957.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 49.

⁴¹ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, s. 264.

⁴² *Lietuvos TSR istorija. Nuo...*, s. 94.

traktować jako podstawowy. Do rozpowszechnienia znajomości jego treści i wynikającej stąd interpretacji przyczyniła się publikacja układu w przeznaczony dla studentów uczelni wyższych edycji źródeł z historii Litwy przetłumaczonych na język litewski. Układ z 17 sierpnia (w edycji datowany na 18 sierpnia) był tu podany w wersji zaczerpniętej z pierwszego wydania jego tłumaczenia zamieszczonego w książce Šinkūnasa⁴³. Tym samym to właśnie tłumaczenie zyskało dużą popularność i stało się najbardziej dostępną i znaną wersją „układu kiejdańskiego”. W powszechnym odbiorze zostało utożsamione z „unią kiejdańską”. Z tego tłumaczenia skorzystano też w czterotomowej wersji historii Litwy. Warto przy tym zwrócić uwagę na jeden z fragmentów, który w ówczesnych realiach nabierał szczególnego wydźwięku. W przekładzie z litewskiego na polski ten cytat brzmi: „nie-szczęśliwa i nieunikniona konieczność zmusza nas i nie pozostawia nam żadnego innego sposobu by utrzymać nasze państwo, jak tylko przyłączyć się do jednej z dwóch nasz kraj naciskających potęg”⁴⁴. Dla czytelnika litewskiego w 1957 r., doskonale pamiętającego zniszczenie niepodległego państwa litewskiego w 1940 r., oraz „dwie” niedawno „naciskające” kraj „potęgi”, słowa te musiały brzmieć raczej jako całkowite usprawiedliwienie Janusza Radziwiłła i jego obozu, a nie jako dowód zdrady.

Do pogłębionych badań tematyki związanej z układem kiejdańskim powrócono na Litwie dopiero w drugiej połowie lat siedemdziesiątych. Największe zasługi ma na tym polu Antanas Tyla⁴⁵. Ważna też była, zwłaszcza dla spopularyzowania wiedzy na temat podstawowych okoliczności zawarcia układu kiejdańskiego i jego treści, praca Broniusa Dundulisa⁴⁶. Zostały tam sprostowane tak rozpowszechnione we wcześniejszych pracach błędy faktograficzne, dotyczące okoliczności zawarcia układów – wstępnego pod Jaśwojniami i ostatecznego w Kiejdanach. Z pewnymi niedopowiedzeniami, najwyraźniej wynikającymi z cenzuralnych ograniczeń, zwłaszcza w odniesieniu do tego, co można było napisać o wojnie z Moskwą i moskiewskiej okupacji części Litwy, ocena układu kiejdańskiego oscylowała w kierunku tej, którą przedstawił wcześniej Šapoka. Krytyczny stosunek wobec układu kiejdańskiego i zbliżenia Radziwiłłów do Szwecji był bardziej widoczny w opracowaniu Dundulisa. Historyk podkreślał zaborcze intencje Szwedów, ich niezadowolenie ze wstępnego układu (pod Jaśwojniami), domaganie się bez-

⁴³ *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 1, Vilnius 1955, s. 309–310.

⁴⁴ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, s. 267.

⁴⁵ A. Tyla, *Kėdainių sutarties...*, s. 59–73.

⁴⁶ B. Dundulis, *Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII–XVIII a.*, Vilnius 1977.

warunkowej kapitulacji. Pozytywne nastawienie „burżuazyjnych litewskich historyków” do Janusza Radziwiłła i faktu, że on zerwał unię z Polską, Dundulis określił jako „wąską i formalną ocenę działalności Radziwiłła”. Badacz podsumował, że te układy tylko ułatwiły szwedzką agresję⁴⁷.

W pracach Tyli takiej bezpośredniej krytyki radziwiłłowskiej polityki zbliżenia ze Szwecją nie było. Natomiast opracowania badacza wniosły sporo nowego do dotychczasowego stanu wiedzy na temat okoliczności zbliżenia Litwy radziwiłłowskiej do Szwecji i późniejszego załamania tego kierunku polityki. Tyla jako pierwszy tak dokładnie i głęboko zbadał powstanie na Żmudzi w 1656 r., które definitywnie zakończyło epizod szwedzko-litewskiego zbliżenia⁴⁸, opisał też opozycję do układu kiejdańskiego⁴⁹.

Ostatnia w tamtych – „późnosowieckich” – czasach synteza dziejów Litwy, wydana w 1985 r., potraktowała układ kiejdański z rezerwą. Akcenty rozłożono w ten sposób, że Szwedzi nie przyjęli projektu radziwiłłowskiego i, nie licząc się z Radziwiłłem, podyktowali swój własny, który został podpisany w Kiejdanach 20 października 1655 r. Przyjęto, że Karol X Gustaw traktował układ z Litwą instrumentalnie, po oderwaniu Litwy od Polski zamierzał wykorzystać jej zasoby w swoim interesie. W tym ujęciu wojsko szwedzkie zachowywało się na Litwie jak okupanci, a sam Radziwiłł, oskarżany o zdradę, do tego jeszcze rozczarował się do Szwedów, a w końcu opuścił Litwę i udał się do Tykocina na Podlasiu⁵⁰.

Po 1990 r. historiografia litewska nie była już krępowana żadnymi warunkowaniami, wynikającymi z pozbawienia Litwy w czasach sowieckich jej suwerennych praw. Dominujące oceny układu kiejdańskiego zaczęły się wówczas jeszcze bardziej zbliżać do tych, które wyrażał w swoich późnych pracach Šapoka. Historyk ten wykazując zrozumienie motywów politycznego zwrotu Radziwiłłów ku Szwecji w obliczu moskiewskiej ofensywy i utraty przez Litwę swojej stolicy – Wilna, równocześnie podkreślał niekorzystne dla Litwy konsekwencje ostatecznego układu, podpisanego w Kiej-

⁴⁷ *Ibidem*, s. 51–55, 58.

⁴⁸ A. Tyla, *Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją 1656 m.*, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, 1976, t. 4 (57), p. 61–73. Do tego tematu autor wracał też później: *idem*, *Žemaitija Lietuvos išlaisvinimo kare 1655–1661 m.*, [w:] *Žemaičių praeitis*, t. 1, ats. red. A. Butrimas, Vilnius 1990, p. 99–110; *idem*, M. K. Šemetos „Reliacija” – istorijos realijų šaltinis, [w:] *Senoji Lietuvos literatūra*, 2 knyga: *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija”*, Vilnius 1994, s. 9–18.

⁴⁹ A. Tyla, *Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.)*, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, 1979, t. 2 (67), s. 67–84.

⁵⁰ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laiku iki 1917*, ats. red. B. Vaitkevičius, Vilnius 1985, s. 183–185.

danach. Jak już była o tym mowa, układ ten został zawarty nie na warunkach Janusza Radziwiłła, czy szerzej strony litewskiej, lecz narzucony przez Szwedów, którzy traktowali go instrumentalnie. Nie wykazywali przy tym zainteresowania zachowaniem nawet ograniczonej suwerenności państwa litewskiego, dopuszczając się również licznych grabieży.

W syntezie historii Litwy, wydanej w 1995 r., podkreślono, że układ kiejdański przewidywał dla Litwy (w warunkach nowej unii, tym razem ze Szwecją) pozycję podrzędną. Zwrócono jednak uwagę na tę okoliczność, że sam fakt, iż na Litwie znalazło się ugrupowanie gotowe zerwać więzi unijne z Polską, świadczył o tym, że społeczeństwa Litwy i Polski nie były jeszcze w pełni i nierozzerwalnie zintegrowane. Stronnictwo, które w obliczu moskiewskiego natarcia zwróciło się do Szwecji z prośbą o pomoc i protekcję, niewątpliwie szukało również gwarancji dla dalszego bytu państwowego Litwy.

Kres związku Litwy ze Szwecją wyznaczyło antyszwedzkie powstanie na Żmudzi w 1656 r.⁵¹ Wątek ten badał wspomniany Tyla. Z jego ustaleń wynikało, że „unia kiejdańska” miała pewien niezamierzony skutek. Podanie się pod protekcję szwedzką 17 sierpnia zmusiło bowiem Moskwę do zawieszenia ofensywy na Żmudź i północno-zachodnie skrawki województw trockiego i wileńskiego. W efekcie umożliwiło to, po zwycięskim powstaniu przeciwko Szwedom w 1656 r., stworzenie na tych terenach drugiej obok województwa brzeskiego bazy dla walk wyzwoleniczych Litwy przeciwko Moskwie⁵².

Sceptycznie ocenił układ kiejdański Alfredas Bumblauskas. W swojej popularnej historii dawnej Litwy wydarzeniom z 1655 r. poświęcił tylko kilka zdań. Zawarta była tu m.in. myśl, że cała dotychczasowa litewska tradycja historyczna uważała układ kiejdański za geopolityczną alternatywę dla Litwy, co jednak wydaje się nader wątpliwym wnioskiem. Badacz wskazywał, że na mocy układu Litwa poddała się pod opiekę króla Szwecji i tym samym utraciła swoją suwerenność, którą nadal miałyby, pozostając w unii z Polską. Dla króla szwedzkiego tytuł wielkiego księcia litewskiego był tylko dodatkiem do jego tytułatury, a Litwa tym samym została jedynie uprzywile-

---

⁵¹ Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius 1995, s. 354–356; drugie wydanie – w 1998 r., s. 302–304.

⁵² A. Tyla, *Lietuva ir Lenkija XVII a. vidurio karų sukuryje*, [w:] Michele Bianchi (Alberto Vimina), *Trumpas pasakojimas apie Lietuvos ir Lenkijos karą su Maskva XVII a. viduryje*, sudarė V. Dolinskas; iš senosios italų kalbos vertė G. Michelinis; komentarus parašė A. Tyla, Vilnius 2004, s. 38.

jowaną szwedzką prowincją⁵³. Taka charakterystyka wcześniejszej litewskiej historiografii wydaje się jednak sporym uproszczeniem. Pasuje ona właściwie tylko do tej jej części, która powstawała w latach 1924–1938, a jej tezy później były powielane w wydawanych na emigracji tekstach popularyzatorskich. Można nawet uznać, że Bumblauskas polemizował raczej nie z historiografią, a z rozpowszechnionymi w społeczeństwie litewskim wyobrażeniami na temat „unii kiejdańskiej”.

Zbliżając się do końca niniejszych rozważań, można wspomnieć i o ocenie układu kiejdańskiego zawartej w szóstym tomie wielotomowej akademickiej historii Litwy, który ukazał się w 2015 r. Tu podkreślono, że w chwili zawarcia wstępnego układu pod Jaśwojniami wojska moskiewskie już znajdowały się w Kownie, czyli około 40 km od Kiejdan. Litwinom musiało założyć na tym, by powstrzymać parcie wroga w kierunku jeszcze niezdobyczej północno-zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego – Żmudzi i północno-zachodnich skrawków województw trockiego i wileńskiego. Układ jaśwojński w zasadniczy sposób różnił się od kapitulacji, które były wówczas ogłaszane w Polsce, ponieważ zapowiadał zerwanie więzi unijnych z Polską, ale też jeszcze nie pozbawiał Litwy, mającej ustanowić unię ze Szwecją, dużej części suwerennych praw. Taka koncepcja związku Litwy ze Szwecją, zaproponowana wtedy przez Janusza Radziwiłła, nie odpowiadała jednakże zamiarom Szwecji. Ostateczny układ kiejdański, zawarty 20 października 1655 r., był wymuszony na Litwinach przez szwedzkie dowództwo. Ograniczał on suwerenne prawa Litwy znacznie bardziej niż unia lubelska z Polską, w zasadzie gwarantował tylko prawa majątkowe szlachty i kościołów, a nie prawo obywateli Wielkiego Księstwa do samorządu i suwerenności. Projektowany przez Szwedów związek Litwy ze Szwecją można raczej porównywać do tych, które łączyły Szwecję z jej prowincjami na południowym brzegu Bałtyku, takich jak, np. Pomorze szwedzkie. Mimo tak dotkliwej porażki politycznej Radziwiłł nadal trwał przy Szwecji. Wśród różnych już wysuwanych przez historyków wyjaśnień jego polityki, można uwzględnić i takie, że Szwedzi nadal mamili wojewodę wileńskiego możliwością utworzenia lennego księstwa radziwiłłowskiego na terenach zachodniej Białej Rusi, odkładając jednak sprawę do ostatecznej decyzji króla Karola X Gustawa⁵⁴.

⁵³ A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius 2005, s. 304.

⁵⁴ G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)*, Vilnius 2015 (*Lietuvos istorija*, t. 6), s. 465–466. W najbardziej krytycznej w stosunku do Radziwiłłów historiografii podważano stopień zagrożenia dla Litwy pod koniec

Pogląd, że próba zawarcia sojuszu ze Szwecją była wymuszonym i, w opinii sporego grona badaczy – uzasadnionym przez nadzwyczajne okoliczności historyczne, szukaniem pomocy dla Litwy i państwa litewskiego, a drugi układ kiejdański (z 20 października 1655 r.) był dużym ustępstwem albo nawet porażką Janusza Radziwiłła i mocno ograniczył suwerenność Litwy, został więc w historiografii Litwy mocno ugruntowany.

Bibliografia

Starodruki

Apologia pro illustrissimo ac celsissimo principe Janussio duce Radivilio Sacri Romani imperii principe duce Birsarum et Dubincarum etc. Quondam palatino Vilnensi et exercitum Magni Ducatus Lithuaniae supremo generali [b.m. i d.w.].

[Kochowski W.], *Annalium Poloniae climacter secundus. Bella Sueticum, Transiyluanicum, Mashoviticum, aliasque res gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 inclusine continens. Scriptore Vespasiano a Kochow Kochowski, Cracoviae 1688.*

Pufendorf S., *De rebus a Carolo Gustavo, Sueciae rege, gestis commentariorum libri septem, Norimbergae 1696* (II wydanie – Norimbergae 1729).

Rudawski W. J., *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV. ad pacem Olivensem usque, libri IX, seu Annales regnante Joanne Casimiro, Poloniarum Sueciaeque rege, ab anno 1648 usque ad anno 1660, Varsaviae et Lipsiae 1755.*

Źródła drukowane

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 2: Okresy panowania królów elekcyjnych XVI–XVII wiek, oprac. Henryk Lulewicz, Warszawa 2009.

Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, Vilnius 1955.

---

lata 1655 r. Rudawski twierdził, że Janusz Radziwiłł nawet po utracie Wilna, rzekomo nadal dysponował aż 30-tysięcznym wojskiem i był w stanie łatwo stawić czoło zaledwie 3-tysięcznemu wojsku szwedzkiemu. Ale nawet on przyznawał, że moskiewskie wojska zostały powstrzymane wiadomością o poddaniu się Litwy pod szwedzką protekcję. Co prawda, z działań wojennych Moskwa nie zrezygnowała, tylko skupiła się na innych terenach, takich jak znajdujący się na wschodzie Bychów (W. J. Rudawski, *Historia Polski*, t. 2, s. 4). Czasami spotykane są opinie, że Moskwa po zdobyciu Kowna powstrzymała marsz swoich wojsk w kierunku Żmudzi i pozostałych jeszcze nieokupowanych przez nią ziem północno-zachodniej Litwy z innych powodów niż poddanie się Litwy, skupionej wokół Janusza Radziwiłła, pod protekcję szwedzką. Zdaniem autora niniejszego artykułu, opinie te nie mają jednak źródłowego uzasadnienia.

Opracowania

- Alekna A., *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*, Kaunas 1926.
- Alekna A., *Lietuvos istorija*, Kaunas 1911.
- Alekna A., *Lietuvos istorija*. Antroji pataisytoji ir padidintoji laida, Kaunas 1918.
- Alekna A., *Lietuvos istorija*. Antra praplatintoji laida, Tilžė 1923.
- Alekna A., *Lietuvos istorija*. Praplatintoji laida, Kaunas 1919.
- Avižonis K., *Lietuvos istorija XVII amžius*, [w:] Avižonis K., *Rinktiniai raštai*, t. 3, red. A. Avižonienė, Roma 1982.
- Bumblauskas A., *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius 2005.
- Daugirdaitė-Sruogienė V., *Lietuvos istorija. Vadovėlis gimnazijoms*, Kaunas 1935.
- Daugirdaitė-Sruogienė V., *Lietuvos istorija. Lietuva amžių sukūry*, Chicago 1956.
- Daugirdaitė-Sruogienė V., *Lietuvos istorija*, Chicago 1987 (reprint – Vilnius 1990).
- Dundulis B., *Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII–XVIII a.*, Vilnius 1977.
- Gronski P., *Le traité Litvano-Suédois de Keidany (18 Août 1655)*, *Revue Historique*, 159 (1928).
- Gronskij P., *Instrumentum Lithuanicae deditiois Anno 1655 die 18 Augusti*, *Tauta ir žodis*, 1924, t. 2.
- Jurginis J., *Lietuvos TSR istorija*, Kaunas 1957.
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius 1995 (drugie wydanie: 1998).
- Kochowski W., *Lata Potopu 1655–1657*, wyb. i przeł. L. Kukulski, wstęp J. Krzyżanowski, posł., indeks i przypisy A. Kersten, Warszawa 1966.
- Kotlubaj E., *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk 1859.
- Krasinski W., *Historical sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland*, vol. 2, London 1840.
- Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas 1936 (reprint – Vilnius 1989).
- Lietuvos TSR istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1861 metų*, Vilnius 1957; t. 2: *Nuo 1861 iki 1917 metų*, Vilnius 1963; t. 3: *Nuo 1917 iki 1940 metų*, Vilnius 1965; t. 4: *1940–1958 metai*, Vilnius 1975.
- Lietuvos TSR istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1917*, ats. red. B. Vaitkevičius, Vilnius 1985.
- Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, Vilnius 1958.
- Łukaszewicz J., *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, Poznań 1842.
- Łukaszewicz J., *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań 1835.
- [Mačiulis-Maironis M.] Maironis, *Lietuvos istorija*. Su kunigaikščių paveiklais ir žemėlapiu. Trečią kartą atspausa ir pataisyta, Petropilis 1906.
- [Mačiulis-Maironis M.] Stanislavas Zanavykas, *Apsakymai apie Lietuvos praeigą*, Tilžė 1891.
- Rudawski W. J., *Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego*, przeł. W. Spasowski, t. 1, Petersburg–Mohylew 1855.

- Rudawski W. J., *Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, przeł. W. Spasowski, t. 2, Petersburg–Mohylew 1855.
- Sliesoriūnas G., *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)*, Vilnius 2015 (*Lietuvos istorija*, t. 6).
- Szorc A., *Rudawski Wawrzyniec Jan*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, z. 4 (135), Wrocław etc., 1991.
- Šapoka A., *Dėl prof. W. Konopczyńskio paskelbtųjų 1655 m. Kėdainių sutarties dokumentų*, *Lietuvos praeitis*, t. I, sąs. 1, Kaunas 1940.
- Šapoka A., *Jonušas Radvila ir Švedija*, *Židinyš*, 1939, nr 8–9.
- Šapoka A., *Kėdainių sutartis*, [w:] *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, Boston 1957.
- Šapoka A., *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, Vilnius 1990.
- Šapoka A., *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, [w:] Šapoka A., *Raštai*, t. 3, tekstus parengė R. Jurgaitis, A. Ragauskas, Vilnius, 2018.
- Šinkūnas P., *Kėdainių miesto istorija*, Kaunas 1928.
- Tyla A., *Kėdainių sutarties vertinimas XVII a. – 1940 m. istoriografijoje*, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, 1984, t. 2 (87).
- Tyla A., *Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.)*, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, 1979, t. 2 (67).
- Tyla A., *Lietuva ir Lenkija XVII a. vidurio karų sukuryje*, [w:] Michele Bianchi (*Alberto Vimina*), *Trumpas pasakojimas apie Lietuvos ir Lenkijos karą su Maskva XVII a. viduryje*, sudarė V. Dolinskas; iš senosios italų kalbos vertė G. Michellini; komentarus parašė A. Tyla, Vilnius 2004.
- Tyla A., *M. K. Šemetos „Reliacija“ – istorijos realiųjų šaltinis*, [w:] *Senoji Lietuvos literatūra*, 2 knyga: *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“*, Vilnius 1994.
- Tyla A., *Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją 1656 m.*, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, 1976, t. 4 (57).
- Tyla A., *Žemaitija Lietuvos išlaisvinimo kare 1655–1661 m.*, [w:] *Žemaičių praeitis*, t. 1, ats. red. A. Butrimas, Vilnius 1990.
- Valančius M., *Žemaičių vyskupystė* [Vilnius 1848], [w:] Valančius M., *Raštai*, t. 2, Vilnius 1972.

Lithuanian historiography and the Agreement of Kėdainiai (1655)

Summary

The article examines the changing perceptions of the Agreement of Kėdainiai in the Lithuanian historiography. The agreement, signed on 20 October 1655, ended the union between Lithuania and the Polish Crown. Polish scholars have always remained critical towards the agreement. On the contrary, Lithuanian historiographers tended to view the event more favorably, or entirely positively.

The first known example of a favorable attitude towards the Agreement of Kėdainiai in Lithuanian historiography is from 1906. This view of the agreement can be found in a historiographic thesis from the 1930s, a time when relations between Poland and Lithuania had heavily deteriorated.

After 1990, Lithuanian historiography was dominated by the view that the attempt at forming a union with Sweden was dictated by the extraordinary historical circumstances, and attempts to save Lithuania; but ultimately, the final form of the Agreement of Kėdainiai severely limited Lithuania's sovereignty, as per terms to which Janusz Radziwiłł agreed.

Gintautas Sliesoriūnas – dr nauk humanistycznych, starszy pracownik naukowy w Instytucie Historii Litwy w dziale Historii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zainteresowania naukowe: społeczno-polityczna historia Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII–XVIII w., historia Wilna.

e-mail: sliesoriunasgintas@gmail.com